

ELŐBESZÉD

„Legtöbbször nem azt látjuk, ami van,
hanem azt, aminek látását megtanultuk.”
(Tatiosz, II. század)

I. Nyelv és kultúra • A világ eltérő kultúrköréhez tartozó országok sajátos, páratlan művelődéstörténeti hagyományt vallanak magukénak. Mindegyikben gazdag szólás- és közmondáskincs alakult ki, amely egyrészt az illető nép szellemi örökségéből, másrészt kölcsönzött motívumokból táplálkozik. Mivel mind egy-egy kultúrára jellemző, kitűnő nyersanyagot szolgáltat a népek világszemléletének vizsgálatához, egy adott társadalom erkölceinek, sztereotípiáinak, viselkedési normáinak a megértéséhez. A mindennapokból vett képek felölelik az emberi tudás minden tartományát: a társadalmi normákat, a felgyülemlett tapasztalatokat, az érzelmeket és számos apró témakört. Használatuk lehet tanács, figyelmeztetés, ábrázolás, erkölcsi tanítás vagy tiltás.

A nép nemcsak mások, hanem saját hibáit is szívesen kifigurázza, s ez a proverbsmaiban is megnyilvánul. A spanyol *en casa del Moro no hables Algaravia* 'a mór házában ne beszélj arabul!'¹ proverbium arra figyelmeztet minket, hogy csak olyasmivel szóljunk hozzá, amihez értünk. A magyar ember önnön gyarlóságait a következő közmondásokkal fejezi ki: *okos a magyar harc után* és *a magyar embernek vásár után jön meg az esze* 'a magyar későn ismeri fel, mit kellett volna tennie', *könnyű a magyart lóra ültetni, de nehéz leszállítani* 'a magyar könnyen felpaprikásodik és nehezen csillapodik'.

II. A frazeológia kutatási területe és szakszókincse • A *frazeológia* (< gör. *φράσις* 'beszédfordulat' + *λόγος* 'tan') szakkifejezés többjelentésű: egyrészt jelöli azt a nyelvészeti tudományágat, amely egy adott nyelv állandósult szókapcsolatait, azok fajtáit, szerkezetét, jelentését, mondat- és szövegtani jellemzőit, továbbá történetét és művelődéstörténeti szerepét tanulmányozza; másrészt jelentheti szűkebb értelemben valamely nyelv állandósult szókapcsolatainak összességét; harmadrészt egy író vagy költő egyedi stílusát, kifejezésmódját.

Minden nyelv szókincsének jelentős részét az állandósult szókapcsolatok (szakszóval frazémák, idiómák) alkotják: ezek olyan, többnyire két- vagy többtagú kifejezések, amelyek jelentése nem magyarázható meg elemeik pusztja összegéből. Például a *bogarat tesz vkinek a fülébe* 'olyasmit közöl vkivel, ami az illetőt nyugtalanítja, elgondolkodtatja, kíváncsivá teszi' szólás nem vezethető le a *bogár* főnév és a *tesz* ige kapcsolatából, mint a *könyvet tesz vkinek a fiókjába* esetében, ahol a *könyv* és a *tesz* ismeretében azonnal megértjük a szerkezet értelmét.

A frazémákat vizsgálhatjuk szófaji értékük figyelembevételével (főnévi, melléknévi, határozószói, igei), mondattani viselkedésük szerint (vonzat nélküli, vonzatos, teljes

¹ Vö. *aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul!* 'nem jó olyasmivel hancegni, amihez nem ért az ember'.

mondat értékű), jelentéstanilag (közvetlenül, részben vagy metaforikusan motivált, motiválatlan), a kommunikációban játszott szerepük alapján (utaló, kommunikációs funkciót betöltő) vagy több szempont egyidejű érvényesítésével. A különféle gyűjtemények ez utóbbi, kevésbé elvont módszert részesítik előnyben.

III. A frazémák szerkezeti-jelentéstani osztályozása a magyar nyelvben • Sem az egyes nyelvekre, sem a nemzetközi szakirodalomra vonatkozóan nem sikerült eddig egységes szempontokon nyugvó osztályozást létrehozni, s a szerzők is gyakran ugyanazt a frazémát különféle néven említik. Ez a terminológiai zűrzavar nem kedvez a hatalmas frazeológiai anyag feldolgozásának és elemzésének. A nehézség egyik oka az, hogy a frazeológia a tudományok határterületén fekszik, és eltérő szempontok szerint vizsgálja a nyelvész, a néprajzos és a művelődéstörténész. Ugyanakkor a frazeológia kialakulása az egyes népek nyelvészeti hagyományában más-más időben zajlott, s ezért hol közelebb, hol távolabb esik egymástól a felfogásuk. A nyelvészekről eltérően a magyar néprajzkutatók egy tágan értelmezett szóláshagyomány alapján a *parömium*² elnevezéssel élnek, a *proverbium*³ pedig a szólás és a közmondás összefoglaló neveként használatos munkásságukban.

A magyar szakirodalomban a különféle szempontok egyvelege – a szerkezet, a jelentés, a stilisztika és a nyelv- vagy művelődéstörténet – vált az osztályozás alapjává. Általában a következő szakkifejezésekkel jelölik a frazémákat:

1. Közmondások • rövid, tömör, mondatnyi terjedelmű, egy nagyobb közösségben általánosan ismert, erkölcsi kérdéseket taglaló vagy különféle élethelyzetekre alkalmazható, szájhagyományban terjedő, könnyen megjegyezhető, kikristályosodott kifejezések, amelyek gyakran tartalmaznak rímet, alliterációt, asszonáncot, szóképet: *minden kezdet nehéz* 'minden új vállalkozás nehézségekkel jár', *a szegény embert még az ág is húzza* 'a szegény embert minden baj eléri'. Szokás a közmondásokhoz utólag magyarázatot is fűzni „igazi” jelentésükről.

Idetartozhatnak még némely kutatók szerint a következő frazémák:

a) Időjárás megfigyelések • parasztregulák, gazdasági szabályok;⁴ a paraszti élettel, az időjárással és az egészséggel kapcsolatos, tömör tapasztalatok, tanácsok és következtetések: mikor mi a teendő, illetve milyen jelenség hatására mi várható: *aki böjtöl András napján, vőlegényt lát éjszakáján* 'az András-napi böjtölés megmutatja a jövődöbelit', *vörös ég éjjel, tengerész, indulj el; vörös ég reggelre, ne szállj tengerre!*⁵ 'ha este vörös az ég alja, szép idő várható; ha reggel, akkor

² Parömium < gör. *παροιμία* 'közmondás, velős mondás, szólás, példabeszéd'.

³ Proverbium < lat. *proverbium* 'közmondás'.

⁴ A szakirodalomban elterjedt *szabály* (latinul *regula*) szó alkalmazása fölöttebb félrevezető. Ugyanis kétféle szabály létezik: leíró (deskriptív) és előíró (preskriptív). Az első az objektív valóság szabályszerűségeit rögzíti, a második viszont tanácsot, ajánlást tartalmaz bizonyos cselekvések végrehajtására vagy tiltására. S köztük ajánlatos különbséget tennünk.

⁵ Ez a regula már az Újszövetségben is megtalálható: „Farizeusok és szaduceusok mentek hozzá, hogy próbára tegyék. Arra kérték, hogy mutasson nekik égi jelet. Ezt válaszolta nekik: »Este azt mondjátok, jó idő lesz, mert vöröslik az ég. Hajnalban meg: Ma zivatar lesz, mert az ég felhős és vörös. Az ég színéből tudtok következtetni, az időök jeleit meg nem tudjátok felismerni?»” (Mt

viszont borús'. A szövegbe gyakorta a *parasztok tartják* vagy a *mint ahogy mondják* kifejezéssel illesztik bele őket.

- b) Wellerizmusok⁶ • szólásidézetek; humoros, ironikus történetbe ágyazott mondanivalók, szerkezetükre a *mondta N. N.* betoldás jellemző. Három részből állnak: a kijelentést követi a beszélő megnevezése, majd a szituáció rögzítése. A közmondás és a beszédhelyzet között ellentét feszül: *no, ez a hét is jól kezdődik – mondta a cigány hétfő reggel, amikor akasztani vitték; tévedni emberi dolog – mondta a vámpír, és kiköpte az egri bikavért.*
2. Antiproverbiumok⁷ • ismert közmondások humoros kifacsarásai; a változtatás a hangok, szavak fölcserélésétől, betoldásától egészen a szókapcsolatok megváltoztatásáig, illetve a szerkezeti hasonlóságig terjed: *trend a lelke mindennek* (< *rend a lelke mindennek* 'a megfelelő, pontos elintézés az alapja a zavartalan, eredményes munkának'), *hallgatni Arany, beszélni Petőfi* (< *hallgatni arany, beszélni ezüst* 'sokszor bölcsebb hallgatni, mint beszélni').
3. Szállóigék⁸ • kimutatható irodalmi eredetük, szerzőjük vagy művelődéstörténeti forrásuk, ha ez nem közismert is. Idézetjellegük bizonyos fokig elhomályosult általában, hogy már régóta, széles körben használt kifejezések. Éppen ezért gyakran az állandó egyszerű szókapcsolathoz, szóláshoz közelednek vagy közmondássá válnak: *a gép forog, az alkotó pihen* 'most már megy minden magától' (Madách I.: Az ember tragédiája). Amit a szakirodalomban jártas frazeológus szállóigeként ismer, azt a laikus sokszor közmondásnak tartja.
4. Aforizmak⁹ • meglepő vagy filozófiai mélységű felismeréseket, logikai vagy erkölcsi elveket közlő velős mondatok: *a szerelem elveszi az eszét azoknak, akiknek van, és eszt ad azoknak, akiknek nincs* (< fr. *l'amour ôte l'esprit à ceux qui en ont et en donne à ceux qui n'en ont pas*) (D. Diderot).

16,1–3). • Máltai közmondással szólva: *'Hmura ta' fil-ghaxija, gib žwiemlek ghat-tigrija, il-ħmura ta' fil-ghodu, gib žwiemlek minn gor-robu* 'Ha az esti égbolt vörös, készítsd lovaiddat versenyre; ha a hajnali égbolt vörös, hozd be lovaiddat a mezőről' (AQUILINA 1972: xvii).

⁶ Wellerizmus < ang. *wellerism*. Ch. Dickens *PICKWICK KLUB* [Pickwick Club] című regényének egyik alakjáról, Samuel Wellerről, aki sok ilyen kifejezést használt. A szó első előfordulása 1839 (TIDWELL 1950). Az Amerikai Egyesült Államokban a wellerizmusok egyik fő forrását a XIX. századi kabarétréfák jelentik, s (különösen az iskolások körében) léteznek találós kérdés formájában is. Nemcsak az írásbeliséggel rendelkező népeknél találhatók meg, hanem megszokottak az afrikai népköltészetben is, például a nyugat-afrikai jorubáknál.

⁷ Másként *közmondásparódia*, *elferdített közmondás*, *szokásmondás-közhely*, *kváziközmondás* vagy *közmondásperszifláz*. Az angolszász szakirodalomban az *antiproverb* mellett használatos rá a *perverb* (< *perverse* 'kificamodott, elferdült' × *proverb* 'közmondás') elnevezés is.

⁸ Szállóige < gör. *ἔπος περόεις* 'szárnyas szó'. A frazeológiai szakirodalomban a kifejezést G. Büchmann (1822–1884) német filológus vezette be *SZÁRNYAS SZAVAK* [Geflügelte Worte] (1864) című szállóige-gyűjteményében (lásd PIIRAINEN 2012: 156–157).

⁹ Aforizma < gör. *αφορισμα* 'elkülönített dolog'. Eredetileg Hippokratész (i. e. 460 k. – 370 k.) szakszava, ő szerkesztette az egyik első ilyen jellegű gyűjteményt.

5. Szentenciák¹⁰ • eredeti szövegkörnyezetükből kiemelt, konkrét helyzetre alkalmazható, örökérvényű igazságot vagy erkölcsi alapelvet kifejező, közvetlenül nevelő célzatú, ellentmondást nem tűrő, mondat formájú bölcs mondások: *nem az iskolának, az életnek tanulunk* (< lat. *non scholae, sed vitae discimus*) 'az a legfontosabb, hogy az élet mindennapjaiban helyt tudjunk állni', *kedves a tövis is, ha mellette a rózsza* (< lat. *spina etiam grata est, ex qua spectatur rosa*) (Publilius Syrus). Frappáns megfogalmazásuknak köszönhetően könnyen megjegyezhetőek, s az eredeti szövegkörnyezetből kiválva önálló életre kelnek.
6. Maximák¹¹ • életszabályt tömören megfogalmazó jelmondatok: *mit mással cselekszel, azt várjad fejedre* 'viselkedésünk határozza meg a többiek cselekvését velünk szemben', *a szellemes ember hamar zavarba jönne, ha nem vennék körül ostobák* (< fr. *un homme d'esprit serait souvent bien embarrassé sans la compagnie des sots*) (F. de La Rochefoucauld).
7. Szólások • szólásmondások, szokásmondások, szójárások; többnyire nem mondatformájú, részben vagy teljesen idiomatikus egységek, gyakran rímmel vagy párhuzamos szerkesztésmóddal: *markába nevet* 'más kudarcának örül', *bottal ütheti vkinek a nyomát* 'vki már messze jár'.
8. Szóláshasonlatok • egy főmondatból és egy *mint* kötőszóval bevezetett hiányos szerkezetű hasonlító mellékmondatból álló, kéttagú frazémák. Megértésükhöz gyakran mélyebb művelődéstörténeti ismeretek is szükségesek: *büszke, mint a páva* 'nagyon büszke', *ordít, mint a fába szorult féreg*¹² 'kétségbeesetten ordít'.
Sokan a szóláshasonlatokat a metafora alfajának tekintik. Quintilianus, az ékes-szólás mestere (II. század) ezt így fogalmazza meg: „Lényegében azonban a metafora rövidebb hasonlat; abban különbözik tőle, hogy az hasonló ahhoz a dologhoz, amit ki akarunk fejteni, ezt viszont helyette mondjuk” (QUINTILIANUS 2008: 548). Gondolata vörös fonalként vonul végig a középkori szónoklattani munkákon.
9. Szólásformájú csúfolók • röviden, szemléletesen gúnyolnak ki egyfajta helytelen, ostoba vagy célszerűtlen magatartást, az ezzel jellemezhető személyt, foglalkozást, nemzetiséget vagy vallást. A kipellengérezés mindig a kisebbségben levőket sújtja. A rövid, magyarázó epikus történet nagyrészt már lekopott, feledésbe merült. Gúny tárgya lehet az egyén vagy a közösség: a leány, a legény, az asszony, a férj, a vénlány, a szerzetes, a kurtizán, a mesterség, a név, a rang, a nemzetiség, a vallás, a falu és a város: *igen tud a varga lovat patkolni* (gúny) 'egyáltalán nem ért hozzá', *Litér mit ér? Rátót még annyit sem ér* (nép, gúny) (Veszprém környéki falvak csúfolója).

¹⁰ Szentencia < lat. *sententia* '(szilárd meggyőződésen alapuló) vélemény, felismerés'. Viszont a klasszikus retorikában az egyetlen mondatban megfogalmazott gondolatot jelenti. Esküformában is szerepel: *ex animi mei sententia* 'lelkemre esküszöm {vallom}'. Görög megfelelője a *γνώμη* '1. gondolat 2. vélemény', (többes) *γνώμα* 'velős mondások, gnómák'.

¹¹ Maxima < lat. *maxima regula* 'legfőbb norma'.

¹² Régen a farkast nevezték *féregnek*. Elfogására gyakran készítettek vadfogó eszközt: például kivágott fatörzsbe két, csak lefelé mozgó ajtószárnyat építettek be, amelyre rálépve a farkas közejük szorult.

10. Helyzetmondatok, mondatformájú szólások • szituatív klisék: *nem oda Buda!* 'erről szó sem lehet!', *mint szegény ember gazdag városban* (nép, tréf) (válasz a *hogyan vagy?* kérdésre).
11. Kinegrammák¹³ • testmozdulat, gesztus vagy egyéb nem verbális megnyilatkozás verbális kifejezései, többnyire testrészt jelölő szóval: *összevonja a szemöldökét* 'nemtetszését, haragját vagy csodálkozását fejezi ki', *hátat fordít vkinek* 'elpártol vkitől'. Ha a nem verbális gesztus már kiveszett, akkor álkinegrammákról beszélünk: *hamut hint a fejére* 'nyilvánosan megbánja bűneit', *tűzbe teszi a kezét vkiért* 'felelősséget vállal vkiért'.
12. Közhelyek¹⁴ • cselekedetek vagy helyzetek értékelésére, igazolására szolgáló, ám gyakoriságuk folytán elkoptatottá, tartalmatlanná vált szókapcsolatok vagy mondatok, klisék: *Egyszer élünk!* 'Használjuk ki az életet, mert úgyis rövid!', *hab a tortán* (biz) 'ez már csak hatásos ráadás'.
13. Funkcióigés kapcsolatok • igékből és egy hozzájuk kapcsolódó toldalékos főnévből álló körülírással szerkesztettek: *foglyul ejt vkit* 'elfog vkit', *levelezést folytat vkivel* 'levelez vkivel'.
14. Kollokációk¹⁵ • gyengén idiomatizált szókapcsolatok, amelyek tagjai között a gyakori együttes használat következtében egyfajta lexikai affinitás jön létre: *az idő vasfoga* 'az idő múlásának szükségszerűen pusztító hatása', *él az alkalommal* 'kihasználja a kínálkozó lehetőséget'. A kollokációk szabják meg a szavak kapcsolódási lehetőségeit. Egy adott szinonimasor tagjai közül csak némelyek hoznak létre más szavakkal szókapcsolatokat, bár ennek semmiféle jelentéstani oka nincs.
15. Onimikus¹⁶ frazémák • főként az újságnyelvre jellemző, tulajdonnévvel egyenértékű, legalább két szóból álló szerkesztetek, névfelidéző, metaforikus szókapcsolatok: *az anyák megmentője* 'Semmelweis Ignác', *a Mennyei Birodalom 'Kína'*.
16. Frazeológiai terminusok • legalább kétszavas szaknyelvi kifejezések: *általános forgalmi adó* 'a termelőre kivetett, részben az árba foglalt adó', *jogi személy* 'jogalanynak tekinthető testület, intézmény'.
17. Páros frazémák • modellértékű kapcsolatok, tőisméltéses szavak¹⁷ és ikerformulák: *unos-untalan* 'állandóan', *ördög és pokol!* (bosszankodás vagy csodálkozás kifejezése). Ez a szerkezetforma a népköltészetben már korábban előfordult, de az írásbeliségben csak a XIX. század közepe táján vert gyökeret.

¹³ Kinegramma < gör. *κίνημα* 'mozgás' + *γράμμα* 'szó'. E terminus első előfordulása a magyar szakirodalomban FORGÁCS (2007).

¹⁴ Közhely < lat. *locus communis* 'közhely'.

¹⁵ Kollokáció < lat. *collocatio* 'elrendezés, elhelyezés'.

¹⁶ Onimikus < gör. *ὄνομα* 'név'.

¹⁷ A figura etymologica (lat. 'szófejtő alakzat') legkorábbi magyar példája: *halálnak halálával halsz* (Halotti beszéd és könyörgés, 1192–1195). Ezt a magyarban némelyek hebraizmusnak tartják, amely az ÉNEKEK ÉNEKE (< héb. שִׁיר הַשִּׁירִים šir hašširim > lat. *Canticum Cantorum*) tükörfordítása nyomán honosodott meg. Nyelvünkben is használjuk a *szépnek szép, csodák csodája* és *jöttön-jő* típusú nyomatékosító kifejezéseket, s a rokon nyelvekben is jócskán akad rájuk példa.